

Tekst: Sanne Kuster en Freek Turlings

Effectief handschriftonderwijs in de bovenbouw

In de bovenbouw van de basisschool wordt nog maar weinig aandacht besteed aan handschriftvaardigheid, terwijl de handschriftkwaliteit van veel bovenbouwleerlingen onvoldoende is. We zien dat leerlingen hierdoor regelmatig vastlopen in het voortgezet onderwijs. Hoe zorg je ervoor dat álle leerlingen de basisschool verlaten met een functioneel handschrift?

De handschriftvaardigheid vraagt in de bovenbouwgroepen in principe minder tijd en aandacht dan in de middenbouw. Leerlingen hebben de vaardigheid namelijk al aangeleerd gekregen. Toch is er voor schoolteams reden om hun handschriftcurriculum in de zogenoemde *voortgezette fase* eens kritisch onder de loep te nemen. In 2012 bleek namelijk uit Cito-onderzoek dat 19 procent van de leerlingen in groep 8 schrijft met een ‘onvoldoende tot (zeer) slecht leesbaar’ handschrift (Jolink et al., 2012). Recentere cijfers zijn er niet, maar door de coronacrisis en het lerarentekort ligt het niet voor de hand dat dit percentage in de tussentijd is gedaald.

Studenten halen betere resultaten wanneer zij aantekeningen maken met de pen

Het belang van met de hand schrijven

De gevolgen van een slechte handschriftvaardigheid werken door in het voortgezet onderwijs, waar – met uitzondering van scholen waar veel op laptops wordt gewerkt – doorgaans meer geschreven dient te worden dan op de basisschool. Slechte schrijvers kunnen moeite krijgen om het tempo bij te houden en om hun aantekeningen terug te lezen. Daarnaast kunnen bij slechte schrijvers andere onderdelen van een schrijftaak, zoals de spelling en inhoud, lijden onder hun worsteling met het handschrift (Graham et al., 2012; McCarney et al., 2013). Bovendien zijn leraren (onbewust) geneigd om slecht vormgegeven schrijfproducten lager te beoordelen (Graham et al., 2011). Tot slot laat onderzoek onder studenten zien dat het handschrift ook voor hen nog steeds relevant is (Flanigan et al., 2024). Studenten die aantekeningen maken met de pen halen namelijk betere resultaten dan studenten die aantekeningen

maken met de laptop, doordat zij minder afleiding hebben en de lesstof moeten parafraseren.

Effectieve begeleiding blijft nodig

Tijd om slechte handschriften te remediëren is er in het voortgezet onderwijs meestal niet – dit is ook niet de taak van het voortgezet onderwijs – dus is er veel aan gelegen om ervoor te zorgen dat alle leerlingen de basisschool verlaten met een functioneel handschrift. De rol die de voortgezette fase hierin speelt, wordt op veel basisscholen over het hoofd gezien. Leerlingen hebben in de bovenbouw echter effectieve begeleiding nodig bij het onderhouden en verbeteren van hun handschrift. De reden hiervoor is dat hun handschriftvaardigheid nog (lang) niet is uitgekristalliseerd wanneer zij de aanleerfase in groep 3 en 4 hebben doorlopen.

Hierna bespreken we drie oorzaken die volgens ons zorgen voor slechte handschriftprestaties van leerlingen in de bovenbouw. Vervolgens zetten we uiteen wat je kunt doen om deze leerlingen te helpen.

Scholen hebben weinig zicht op de handschriftprestaties van leerlingen

Oorzaken slechte handschriften in bovenbouw

Allereerst maakt het handschriftvak geen deel uit van de doorstroomtoets die leerlingen in groep 8 maken. Hierdoor krijgt het handschrift in de bovenbouw doorgaans weinig prioriteit; de handschriftprestaties van leerlingen zijn namelijk niet (direct) bepalend voor de vervolgkeuzes van leerlingen en voor de opbrengsten van de school. Het ontbreken van toetsing betekent daarnaast dat scholen weinig zicht hebben op de handschriftprestaties van leerlingen. Een bijkomend probleem is dat het kerndoel voor handschriftontwikkeling zeer vaag geformuleerd is: leerlingen moeten leren om ‘aandacht’ te besteden aan de ‘leesbaarheid’ van hun handschrift (Greven & Letschert, 2006). In de praktijk hanteren bovenbouwleerkrachten daarom veelal de stelregel dat als zij het handschrift zelf nog kunnen lezen (c.q. ontcijferen), het nog wel van voldoende kwaliteit is. Daarmee wordt de lat natuurlijk erg laag gelegd. Bovendien: wat voor de één als leesbaar geldt, kan voor de ander als onleesbaar gelden.

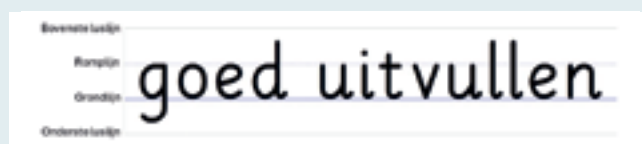
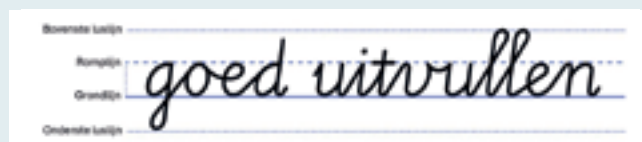
De tweede oorzaak van slechte handschriften in de bovenbouw is dat pen en papier steeds vaker moeten concurreren met tablets en laptops. Daarmee kan zowel de dagelijkse oefening als het belang dat gehecht wordt aan een goed vormgegeven handschrift naar de achtergrond verdwijnen.

De derde oorzaak voor slechte handschriftprestaties is ineffektieve didactiek. Het uitbreiden van de tijd die

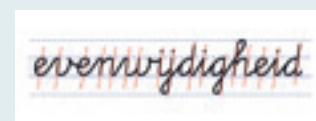
Drie spelregels voor een prettig leesbaar handschrift

Uiteraard wil je het liefst dat het handschrift van bovenbouwleerlingen prettig leesbaar is. Dit houdt in dat leerlingen letters en woorden zo goed vormgeven, dat jij als lezer ze zonder moeite kan herkennen. Op de vormgeving van letters en woorden kan effectieve instructie en feedback worden gegeven. Hieronder bespreken we kort de drie belangrijkste vormgevingscriteria (Scholten & Hamerling, 2021). Passen leerlingen deze spelregels correct toe, dan leidt dit automatisch tot een prettig leesbaar handschrift.

(1) Het uitvullen van romp- en luszones. De rompen van letters horen precies tussen de grond- en romplijn te worden geschreven; lussen precies tot de luslijnen. Ook voor de stokken en staarten geldt een vaste hoogte.

(2) Evenwijdige neerhalen. De neerhalen – de ruggen van letters – horen evenwijdig aan elkaar te worden geschreven, dus precies in dezelfde richting.

(3) Rechte lijndelen waar ze horen. Letters bestaan uit afwisselend rechte en gebogen lijndelen. Een recht lijndeel, bijvoorbeeld de neerhaal van de letter l, hoort ook echt recht te zijn. Een gebogen lijndeel, zoals de ovale vorm van de e, hoort ook echt gebogen te zijn.

Illustraties gemaakt door Freek Turlings, met de fonts Cogncur (tinyurl.com/CogncurOFL) en Loblosch (tinyurl.com/LoploschOFL). Deze zijn ontwikkeld door Liesbeth Flobbe en ter beschikking gesteld onder een SIL Open Font License (tinyurl.com/SILOFL).

besteed wordt aan voortgezet handschriftonderwijs kan een deel van de oplossing zijn, maar minstens zo belangrijk is dat leerlingen effectief werken aan een beter handschrift.

In de gangbare handschriftmethodes kun je aanpakken tegenkomen die maar beperkt bijdragen of zelfs afbreuk doen aan de handschriftkwaliteit. We bespreken ze hieronder.

Schrijfkilometers maken

Nogal wat methodes gaan uit van de aanname dat leerlingen na de aanleerfase vooral veel moeten schrijven; ze moeten ‘schrijfkilometers’ maken. Om deze reden bieden de betreffende methodes in de bovenbouw voornamelijk overschrijfoefeningen aan of opdrachten waarbij het lesdoel niet te maken heeft met lettervormgeving, maar met taal.

Er zit wel een kern van waarheid in dit idee van schrijfkilometers maken. Zowel in de aanleerfase als in de voortgezette fase is herhaling nodig om de route en de vormgevingskenmerken van letters in te slijten. Automatisering van het handschrift heeft als voordeel dat je de vaardigheid succesvol kunt combineren met andere vaardigheden, zoals spelling en inhoud, omdat de vaardigheid nog maar weinig bewuste inspanning kost. In de voortgezette fase leiden de overschrijfoefeningen echter niet langer tot verbetering van het handschrift (Karlsdottir, 1996). Leerlingen schrijven bij deze oefeningen namelijk gedachteloos de inhoud over, zonder aandacht te hebben voor de vormgeving. Deze eenvoudige herhaling van iets wat de leerling al kan (of denkt te kunnen), biedt niet de uitdaging die nodig is om beter te worden (Ericsson & Pool, 2017). Het maken van handschriftkilometers doen de leerlingen daarnaast toch wel bij taal, spelling en andere vakken – behalve op zogeheten ‘tabletscholen’. De beperkte tijd die in de bovenbouw besteed wordt aan het handschrift is daarom veel te kostbaar om te vullen met overschrijfoefeningen.

Er zit wel een kern van waarheid in het idee van schrijfkilometers maken

Persoonlijk handschrift?

Daarnaast komt in veel methodes het ontwikkelen van een persoonlijk handschrift terug. Dit houdt in dat bovenbouwleerlingen niet meer in het aangeleerde methodeschrift – oftewel de aangeleerde methodeletters – blijven schrijven, maar er hun eigen invulling aan geven. Zelfbedachte variaties tasten echter de regelmaat van het handschrift aan, terwijl dit juist de belangrijkste voorspeller voor leesbaarheid is (Jolink et al., 2012). Vooral wanneer leerlingen ervoor kiezen om zonder instructie over te stappen van het verbonden schrift naar het blokschrift, kan dit problematisch uitpakken. Hierdoor ontstaan namelijk

vaak problemen in de letterspatiëring, waardoor het niet meer duidelijk is waar het ene woord eindigt en het volgende begint. Ook kunnen leerlingen kleine letters en hoofdletters door elkaar gaan mixen.

Zelfbedachte variaties tasten de regelmaat van het handschrift aan

Een deel van de leraren die wij spreken denkt dat het ontwikkelen van een persoonlijk handschrift een verplicht doel is in de bovenbouw. Dit is niet zo; in de kerndoelen en referentieniveaus is er niets over vastgelegd.

Plotselinge tempoverhoging en afbouw van hulplijnen

In de gangbare handschriftmethodes kom je oefeningen voor temposchrijven tegen. Op zichzelf is het nuttig om hier aandacht aan te besteden. De manier waarop deze oefeningen zijn ontworpen – bijvoorbeeld: schrijf deze tekst over binnen de gestelde tijd – kan echter nadelige effecten hebben. Wanneer de tempoverhoging te plotseling is, gaan leerlingen namelijk gehaast werken. Dit gaat ten koste van de kwaliteit.

Daarnaast valt op dat de hulplijnen regelmatig vroeg en plotseling worden afgebouwd. Dit geldt niet alleen voor handschriftmethodes, maar ook voor de werkschriften van andere vakken, zoals spelling en taal. Het schrijven op een enkele grondlijn is veel moeilijker dan in een volledige liniatuur en moet daarom in stapjes worden opgebouwd. Wanneer hulplijnen plotseling achterwege worden gelaten, is het voor leerlingen moeilijker om de juiste hoogte van rompen, stokken en lussen te blijven hanteren. Met name variatie in romphoogte doet afbreuk aan de leesbaarheid (Jolink et al., 2012).

Hoe dan wel?

In de voortgezette fase is het zaak om een aanpak te hanteren waarbij de handschriftvaardigheid van leerlingen wordt onderhouden én de kwalitatief slechte handschriften worden verbeterd. Hiermee wordt recht gedaan aan de inspanning die leraren in de middenbouw hebben geleverd om het handschrift goed aan te leren en worden alle leerlingen goed voorbereid op het voortgezet onderwijs. Een belangrijke voorwaarde voor een effectievere aanpak in de bovenbouw is het handhaven van het methodeschrift. Letters en woorden zijn prettig leesbaar, doordat ze aan objectieve vormgevingseisen voldoen. Het ‘verpersoonlijken’ van het handschrift doet daar afbreuk aan en maakt het geven van effectieve feedback onmogelijk. Door simpelweg in de school af te spreken dat er van groep 3 tot en met groep 8 in het methodeschrift wordt geschreven, krijgen leerlingen bovendien meer tijd om zich hierin te bekwamen. Het bovenbouwcurriculum kan verder worden verbeterd door aan de volgende aspecten te werken:

Leerlingen leggen kopietjes van schrijfproducten op volgorde van minst goed tot best vormgegeven.

De handschriftkwaliteit kan worden verbeterd door het geven van criteriumlessen

Kwaliteitsbewustzijn

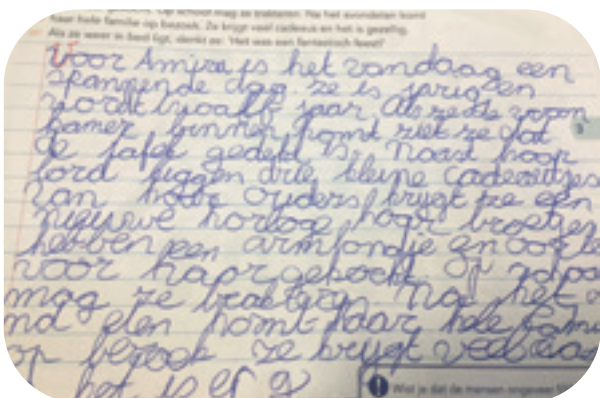
Leerlingen hebben een duidelijk beeld nodig van het verwachte kwaliteitsniveau. Door hun kwaliteitsbewustzijn bij te brengen, zullen ze beter in staat zijn om hun eigen schrijfwerk te evalueren en bij te sturen. Een geschikte manier hiervoor is het gebruik van ankervoorbeelden (Kneyber et al., 2022). Dit zijn zelfgecreëerde voorbeelden om veelgemaakte fouten te bespreken. Laat leerlingen bijvoorbeeld verschillende uitvoeringen van dezelfde letter, variërend in vormgevingskwaliteit, rangschikken. Zo leren ze de

vormgevingskwaliteit van individuele letters waarnemen en begrijpen dat kwaliteitsverval geleidelijk kan optreden. Een andere manier om kwaliteitsbewustzijn bij te brengen is het laten rangschikken van schrijfproducten van anonieme ouderejaars (zie afbeelding).

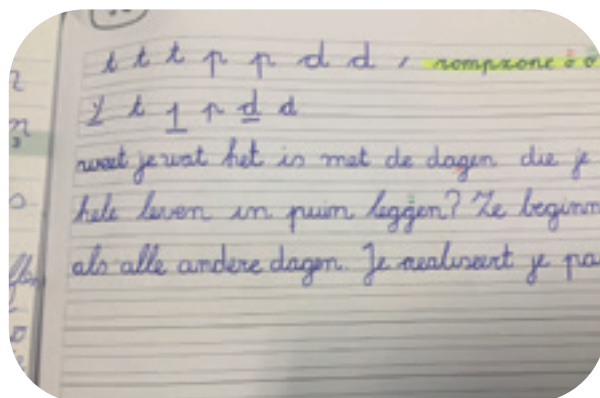
Gerichte doelen stellen

De handschriftkwaliteit kan verder worden verbeterd door het geven van criteriumlessen (Scholten & Hamerling, 2021). Dit zijn lessen waarin één van de vormgevingscriteria centraal staat. Zo gaf leerkracht Jesse Dorssers een criteriumles in groep 8, waarbij de instructie werd gegeven om de rompen, stokken en lussen tot precies de juiste hoogte te schrijven (uitvullen van romp- en luszones) en vervolgens op het resultaat te reflecteren. Onderstaande afbeeldingen laten het resultaat zien na één les.

Voor

Na

'Wow juf, ik dacht dat ik niet kon schrijven, maar ik kan het wel!'

Een uitdagende variant van de criteriumles is om aan leerlingen te vragen één vormgevingscriterium bewust verkeerd uit te voeren, terwijl zij de overige criteria wel correct moeten uitvoeren. Beide varianten van de criteriumles dwingen leerlingen om te vertragen, waardoor ze uit de automatische piloot stappen en opnieuw kritisch naar hun eigen werk gaan kijken. Dit past bij het niveau van de meer gevorderde leerling met de nodige voorkennis (Kirschner et al., 2018).

Complexiteit geleidelijk opbouwen

Oefenen met temposchrijven is van belang om leerlingen in staat te stellen hun schrijfwerk op tijd af te ronden. Het afbouwen van hulplijnen helpt leerlingen om op papier met een enkele grondlijn te kunnen schrijven. Vergeleken met de aanpakken die wij hiervoor beschreven, stellen wij een alternatieve benadering voor waarbij de complexiteit geleidelijk toeneemt, zodat de handschriftkwaliteit zoveel mogelijk behouden blijft. Zo kan het tempo geleidelijk verhoogd worden door een tekst herhaaldelijk te dicteren. Begin met een langzaam spreektempo en voer dit de keren daarna steeds iets op. Na afloop van de tempo-oefening reflecteren de leerlingen op hun vormgevingskwaliteit. Door in eerste instantie te kiezen voor een korte tekst en de lengte stapsgewijs uit te breiden, wordt ook het schrijfuithoudingsvermogen getraind.

Het leren schrijven op een enkele grondlijn is mogelijk door leerlingen in een vervagende liniatuur te laten schrijven (eerst vervagen de luslijnen en vervolgens ook de romplijn). Sommige schrijfmethodes bieden dit aan. Ondertussen blijven zij bij andere vakken in de volledige liniatuur schrijven, bijvoorbeeld in een spellingschriftje. Leerlingen gaan bij andere vakken pas over op een enkele grondlijn wanneer zij hiertoe in staat zijn.

Teambrede afspraken

Een samenhangend curriculum met teambrede afspraken is essentieel om ervoor te zorgen dat alle leerlingen

Tip van de redactie! Lees het artikel 'Handschriftverbetering in het voortgezet onderwijs' (januari 2022). Je vindt het in de materialenbank op [lbbo.nl](https://www.lbbo.nl).

goed leren schrijven. De intern begeleider kan hierin een sleutelrol vervullen door de handschriftkwaliteit op de agenda te zetten tijdens teambesprekingen. Een logische eerste stap tijdens deze besprekingen is om de handschriftkwaliteit in de bovenbouw in kaart te brengen. Dit kan door samen met het team een selectie van schrijfproducten eens kritisch onder de loep te nemen. In het geval dat veel leerlingen slecht schrijven, is de volgende stap om het huidige handschriftcurriculum in de bovenbouw te analyseren. Waar zitten de hiaten en zwakke plekken in het curriculum? De oorzaken en suggesties die we in dit artikel beschreven hebben, kunnen hierbij behulpzaam zijn.

De ib'er kan de handschriftkwaliteit op de agenda zetten

Goed voorbereid aan de start

Door in de bovenbouw voldoende tijd (afhankelijk van hoe goed de leerlingen schrijven) in te ruimen voor het handschrift, en door deze tijd effectief in te vullen, kunnen handschriftproblemen voorkomen en verholpen worden. Hierdoor verschijnen alle leerlingen goed voorbereid aan de start van het voortgezet onderwijs. Bovendien wordt daardoor het aantal leerlingen dat een beroep moet doen op externe hulpverleners zoveel mogelijk beperkt.

De literatuurlijst bij dit artikel vind je in de materialenbank op [lbbo.nl](https://www.lbbo.nl).

Sanne Kuster en Frek Turlings

*Orthopedagoog en remedial teacher (master SEN) **Sanne Kuster** werkte als docent Handschriftdidactiek aan de Radboud Universiteit en doet promotieonderzoek naar factoren die het remediatieproces van leerlingen met dyslexie kunnen beïnvloeden. **Frek Turlings** is opgeleid tot leraar en curriculumontwikkelaar. Hij werkt als lerarenopleider bij de opleiding Pedagogische Wetenschappen van Primair Onderwijs (PWPO) aan de Radboud Universiteit, waar hij onder andere lesgeeft in handschriftdidactiek. Kuster en Turlings specialiseerden zich in handschriftontwikkeling bij Stichting Schriftontwikkeling. Samen schreven ze het handboek 'Effectief handschriftonderwijs op de basisschool', waarin ze dieper ingaan op de voortgezette fase en daarnaast stilstaan bij de aanleerfase en voorbereidingsfase. **Foto's: Doriekefotografie***